

महात्मा गांधींच्या विचारांवर पडलेला प्रभाव आणि त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे
डॉ.अरुण मारुतराव चव्हाण सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, भोगवती महाविद्यालय, कुरुकली

प्रस्तावना

मोहनदास करमचंद गांधी, ज्यांना आपण आदराने महात्मा गांधी म्हणून ओळखतो, हे केवळ एक राजकीय नेते नव्हते, तर ते एक महान तत्त्वज्ञ आणि आध्यात्मिक मार्गदर्शक होते. त्यांच्या जीवनावर आणि विचारांवर अनेक संस्कृती, धर्म आणि विचारसरणींचा खोलवर प्रभाव पडला, ज्यातून त्यांनी 'सत्य', 'अहिंसा' आणि 'सत्याग्रह' यांसारख्या क्रांतिकारी संकल्पना विकसित केल्या. ब्रिटीश राजवटीविरुद्धच्या त्यांच्या संघर्षात, त्यांनी भौतिक शक्तीऐवजी नैतिक आणि आध्यात्मिक बळाचा वापर करून एक वेगळा आदर्श निर्माण केला. त्यांच्या या विचारांनी केवळ भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले नाही, तर जगभरातील अनेक स्वातंत्र्य आणि मानवाधिकार चळवळींना प्रेरणा दिली.

उद्देश :

या दस्तऐवजाचा मुख्य उद्देश महात्मा गांधींच्या विचारांवर प्रभाव टाकणाऱ्या विविध स्रोतांचा अभ्यास करणे आणि त्यांच्या तत्त्वज्ञानातील प्रमुख संकल्पना, विशेषतः 'सत्य', 'अहिंसा' आणि 'सत्याग्रह' यांचे सखोल विश्लेषण करणे हा आहे. यात खालील प्रमुख पैलूंचा समावेश आहे:

- **गांधीजींच्या विचारांवर धार्मिक आणि तात्त्विक प्रभाव:** भगवद्गीता, बायबल, आणि पाश्चात्य तसेच पौर्वात्य विचारवंतांचा त्यांच्या विचारांवर कसा प्रभाव पडला, हे स्पष्ट करणे.
- **गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानातील मुख्य संकल्पना:** 'सत्य', 'अहिंसा' आणि 'सत्याग्रह' या तत्त्वांची सविस्तर मांडणी आणि त्यांचे विविध पैलू.
- **प्रतिकाराचे अहिंसक मार्ग:** बहिष्कार, हिजरत, आत्मक्लेश आणि धरणे यांसारख्या गांधीजींनी वापरलेल्या अहिंसक तंत्रांचे स्पष्टीकरण.

विषय विवेचन

गांधीजींच्या विचारांवर पडलेला प्रभाव:

गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्व आणि तत्त्वज्ञानाची घडण अनेक विचारांच्या संगमातून झाली.

1. **भगवद्गीतेचा प्रभाव:** गांधीजींनी गीतेला आपले मार्गदर्शक मानले. संकटकाळात त्यांना गीतेतूनच मार्गदर्शन मिळाल्याचे ते सांगत. गीतेवर त्यांनी 'अनासक्ती योग' हे भाष्य लिहिले, जे त्यांच्या कर्मयोगाच्या संकल्पनेशी सुसंगत होते. अहिंसेचे त्यांचे विचार जैन आणि बौद्ध धर्माच्या शिकवणीतून दृढ झाले.
2. **बायबलचा प्रभाव:** येशू ख्रिस्तांच्या 'देवा त्यांना क्षमा कर, कारण ते काय करतात त्याची त्यांना जाणीव नाही' या अंतिम शब्दांचा गांधीजींच्या मनावर खोलवर परिणाम झाला. यामुळे त्यांच्यामध्ये इतरांना माफ करण्याच्या अहिंसक वृत्तीचा पगडा अधिक घट्ट बसला. ख्रिश्चनांच्या न्यू टेस्टामेंटमधील अनेक गोष्टींनी त्यांच्या विचारांना आकार दिला.
3. **पाश्चात्य विचारवंतांचा प्रभाव:**
 - **थोरो (Henry David Thoreau):** अमेरिकन विचारवंत थोरो यांच्यापासून गांधीजींनी सविनय कायदेभंगाची संकल्पना घेतली.
 - **रस्किन (John Ruskin):** त्यांच्या 'Unto This Last' आणि 'Crown of Wild Olives' या पुस्तकांतून गांधीजींवर श्रमप्रतिष्ठेचा प्रभाव पडला, ज्यातून त्यांनी शारीरिक श्रमाचे महत्त्व ओळखले.
 - **टॉलस्टॉय (Leo Tolstoy):** टॉलस्टॉय यांच्याकडून गांधीजींनी अराज्यवाद आणि अहिंसक असहकाराची कल्पना स्वीकारली. 'निःशस्त्र प्रतिकार' हे तत्त्वही त्यांना टॉलस्टॉयकडूनच मिळाले.
4. **लाओत्से आणि कन्फ्युशियस:** या चिनी विचारवंतांच्या विचारांचाही गांधीजींवर प्रभाव होता. कन्फ्युशियसच्या सिद्धांतातील "मनुष्याने दुसऱ्याशी असा व्यवहार करू नये, जसा व्यवहार दुसऱ्याने आपल्याशी केलेला त्यांना पसंत पडत नाही" या तत्त्वाप्रमाणे गांधीजींनी नेहमीच दुसऱ्याला त्रासदायक ठरू नये याची काळजी घेतली.

गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानातील मुख्य संकल्पना:

गांधीजींनी ब्रिटीश राजवटीशी संघर्ष करताना अनेक विचारांचे आणि तत्त्वांचे प्रयोग केले. त्यांचा संघर्ष हा राज्यव्यवस्थेचे दोष उघडे करून, अध्यात्म आणि तत्त्वज्ञानाच्या आधारे अहिंसेच्या मार्गाने केलेला सकारात्मक प्रतिकार होता.

1. सत्य:

- गांधीजींच्या मते, 'सत्' किंवा 'सत्य' म्हणजे 'आहे' आणि 'असत्य' म्हणजे 'नाही'. सत्य हे अविनाशी असून त्याचा नाश कोणीही करू शकत नाही.

- गांधीजींनी सत्य म्हणजे 'खरे अस्तित्व' मानले आणि यालाच ईश्वराचे खरे स्वरूप मानले. "Truth is God" हे त्यांचे प्रसिद्ध वचन आहे.
- सत्याचे अंतिम रूप म्हणजे ज्ञान, जे अक्षय असल्यामुळे त्याचा अनुभव नेहमीच आनंददायी असतो. म्हणून ते ईश्वराला 'सत्-चित्-आनंद' मानतात – म्हणजेच कधीही नष्ट न पावणारा, कायमस्वरूपी आनंद देणारा अनुभव.
- गांधीजींनी सत्याचे सापेक्ष सत्य (जे परिस्थितीनुसार बदलते) आणि निरपेक्ष सत्य (जे शाश्वत आणि अविनाशी असते – म्हणजेच ईश्वर) असे दोन प्रकार सांगितले.
- त्यांच्या मते, सत्यावर विश्वास ठेवून जगणारी व्यक्ती अमर बनते. जगातील सर्व संघर्षांचे मूळ असत्याशी निगडित आहे. सत्याने आचरण केल्यास अहिंसा निर्माण होते आणि मानव निर्भय बनतो.
- सत्य प्राप्तीसाठी त्याग, विचार, निर्भीडपणा, आत्मविश्वास, चुका स्वीकारणे आणि दुरुस्त करणे, इतरांशी कटुता टाळणे आणि अहिंसेचे पालन करणे आवश्यक आहे. गांधीजी सत्यासाठी अहिंसेचा त्याग करण्यास तयार होते, परंतु अहिंसेसाठी सत्याचा त्याग करण्यास तयार नव्हते.

2. अहिंसा:

- सत्याप्रमाणेच अहिंसेलाही गांधीजींनी अत्यंत महत्त्व दिले. त्यांच्या मते, सत्य आणि अहिंसा या मानवाच्या अंतरात्म्याच्या शक्ती आहेत आणि त्या एकमेकांना पूरक आहेत.
- केवळ दुसऱ्याला शारीरिक इजा न करणे किंवा रक्तपात न करणे एवढाच अहिंसेचा मर्यादित अर्थ नसून, दुसऱ्याचे मन न दुखावणे हीच खऱ्या अर्थाने अहिंसा होय.
- गांधीजींच्या मते, सत्य हे साध्य आहे, तर अहिंसा हे साधन आहे. "सत्याचे परिपक्व फल म्हणजे अहिंसा आहे."
- अहिंसा म्हणजे केवळ हिंसेपासून परावृत्त होणे नव्हे, तर सर्वांवर प्रेम करणे आणि सर्वांसाठी औदार्याची भावना ठेवणे. यामुळेच मानवजातीचा बचाव होईल, असे त्यांचे मत होते.
- गांधीजी अहिंसेला शूर आणि बलिष्ठ व्यक्तीचे शस्त्र मानत. त्यांच्या मते, इतिहास नेहमीच हिंसेकडून अहिंसेकडे जातो.
- **अहिंसेचे प्रकार:**
- **निषेधात्मक अहिंसा:** शब्दांनी, विचारांनी किंवा कृतीने इतरांना त्रास न देणे; स्वार्थ, तिरस्कार आणि दुष्टपणापासून दूर राहून कोणाचीही हत्या न करणे. यात राग नियंत्रित करणे, क्रूर कर्म न करणे, गरिबांचा अपमान न करणे आणि शत्रूबद्दल सूडाची भावना न बाळगणे यांचा समावेश होतो.
- **विधायक अहिंसा:** स्वतःकडून दुसऱ्याला त्रास न देणे यापलीकडे जाऊन, इतरांच्या सुखासाठी झटणे आणि त्यांच्यावर प्रेम करणे. दुर्बलांना आणि शोषितांना मदत करणे, त्यांच्या अपमानास्पद जीवनातून मुक्ती मिळवून देण्यासाठी स्वतःच्या त्रासाची पर्वा न करता प्रयत्न करणे, हे विधायक अहिंसेचे लक्षण आहे.
- **निरपेक्ष अहिंसा:** ही उच्च नैतिक सामर्थ्य असणाऱ्या व्यक्तीची अहिंसा आहे. ती शूराचे लक्षण आणि भूषण असते. ज्या व्यक्तीची आत्मशक्ती विकसित झाली आहे, जो शूर आणि ताकदवान आहे, अशी व्यक्ती जेव्हा अहिंसेचा स्वीकार करते, तीच खरी निरपेक्ष अहिंसा होय. "अग्नी आणि पाणी ज्याप्रमाणे एकत्र राहू शकत नाहीत, त्याप्रमाणे अहिंसा आणि भेकडपणा एकत्र नांदू शकत नाही," असे गांधीजी मानत.

सत्याग्रहाची तंत्रे आणि गांधीजींचा प्रतिकार:

सत्य आणि अहिंसेच्या तत्त्वांवर आधारित गांधीजींनी विविध अहिंसक प्रतिकार तंत्रे विकसित केली, ज्यांना त्यांनी सत्याग्रह असे म्हटले.

1. **बहिष्कार:** समाजातील मानवी इच्छेचा आदर न करणाऱ्या व्यवस्थेच्या विरोधात असहकार्य करणे म्हणजे बहिष्कार होय. हे तंत्र वापरून व्यक्तीला आपल्या चुकीच्या वर्तनाची जाणीव करून दिली जाते. यात दबाव, धमकी किंवा हिंसेचा वापर अमान्य होता.

• **सामाजिक बहिष्कार:** बहुसंख्य व्यक्तींच्या निर्णयाविरुद्ध जाणाऱ्या व्यक्ती किंवा गटावर बहिष्कार. यात मूलभूत गरजा रोखणे किंवा अपशब्द वापरणे मान्य नव्हते.

• **आर्थिक बहिष्कार:** परदेशी मालावर बहिष्कार टाकून स्वदेशी वस्तूंचा वापर वाढवणे, ज्यामुळे जुलमी राजसत्तेला मिळणारा नफा कमी होतो आणि स्थानिक उद्योगांना चालना मिळते.

2. **हिजरत किंवा देशत्याग:** ज्या व्यक्तींना विशिष्ट ठिकाणी सन्मानाने जगता येत नाही आणि ज्यांचा अहिंसेवर विश्वास आहे, अशी व्यक्ती स्वेच्छेने आपले स्थान सोडून दुसऱ्या ठिकाणी जातात. गांधीजींनी याचा वापर १९२८ च्या बारडोली सत्याग्रहात आणि १९३९ मध्ये जुनागड, विठ्ठलगड येथील लोकांसाठी केला. याचा उद्देश अपमान आणि अन्याय असल्यास, हिंसा न करता, अहिंसक मार्गाने प्रतिकार करणे हा होता.

3. **आत्मक्लेश:** सरकारच्या विरोधात निदर्शने करण्यासाठी स्वतः हालअपेष्टा सहन करून देहाला त्रास देणे म्हणजे आत्मक्लेश. सत्याग्रही जितका जास्त आत्मक्लेश सहन करतो, तितका त्याचा परिणाम प्रतिपक्षाच्या मनावर होतो आणि त्यांच्या विचारात बदल घडून येऊ शकतो.
4. **धरणे:** लोकांच्या निंदेमुळे समाजातील कलंकित व्यक्तीला स्वतःबद्दल लज्जा उत्पन्न होऊन पश्चाताप व्हावा अशी परिस्थिती निर्माण करणे. धरणे धरताना दबाव, धमकी, जाळपोळ किंवा घेराव यांसारख्या हिंसात्मक मार्गांचा वापर करू नये. ज्या व्यक्तीच्या विरोधात धरणे आहेत, त्यांना शांतपणे समजावून सांगावे.

सारांश

महात्मा गांधींच्या विचारांवर भगवद्गीता, बायबल, थोरो, रस्किन, टॉलस्टॉय, लाओत्से आणि कन्फ्युशियस यांसारख्या विविध धार्मिक आणि तात्त्विक स्रोतांचा प्रभाव होता. या प्रभावांतून त्यांनी सत्य आणि अहिंसा ही दोन मूलभूत तत्त्वे विकसित केली, जी त्यांच्या सत्याग्रह या अनोख्या प्रतिकार पद्धतीचा आधार बनली. त्यांच्या मते, सत्य हे ईश्वराचे स्वरूप आहे आणि ते निरपेक्ष व अविनाशी आहे, तर अहिंसा हे सत्य प्राप्त करण्याचे साधन आहे. अहिंसा म्हणजे केवळ हिंसा न करणे नव्हे, तर सर्व जीवांवर प्रेम करणे आणि इतरांना मानसिक किंवा शारीरिक त्रास न देणे.

गांधीजींनी बहिष्कार, हिंजरत, आत्मक्लेश आणि धरणे यांसारख्या अहिंसक तंत्रांचा वापर करून ब्रिटिश राजवटीला आव्हान दिले. त्यांचा उद्देश केवळ राजकीय स्वातंत्र्य मिळवणे नव्हता, तर व्यक्ती आणि समाजाला नैतिकदृष्ट्या उन्नत करणे हा होता. त्यांनी दाखवून दिले की, सर्वात मोठ्या साम्राज्यवादी शक्तीलाही अहिंसक मार्गाने नमवता येते. गांधीजींचे विचार आजही जगभरातील शांतता, मानवाधिकार आणि सामाजिक न्याय चळवळींना प्रेरणा देतात. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाने मानवी नैतिकतेला सर्वोच्च स्थान दिले आणि हिंसेला पर्याय म्हणून आत्मबळाचे महत्त्व पटवून दिले.

संदर्भसूची :

1. तेंडुलकर, डी. जी. (१९५१-५४). महात्मा गांधी: हिज लाईफ अँड वर्क (८ खंड). पब्लिकेशन्स डिव्हिजन, भारत सरकार, दिल्ली.
2. फिशर, लुई. (१९५०). महात्मा गांधी: हिस्ट लाइफ अँड मेसेज फॉर द वर्ल्ड. न्यूयॉर्क: न्यू अमेरिकन लायब्ररी
3. गुहा, रामचंद्र. (२०१३). गांधी: द इयर्स दॅट चेंज्ड द वर्ल्ड, १८९३-१९४८. पेंग्विन रँडम हाऊस इंडिया, गुरुग्राम
4. कृपलानी, जे. बी. (१९७०). गांधियन थॉट. ओरिएंट लाँगमन्स, नवी दिल्ली.
5. प्रभू, आर. के. (१९६१). द माईंड ऑफ महात्मा गांधी. नवजीवन प्रकाशन गृह, अहमदाबाद.
6. मनुबेन गांधी. (१९६०). बापू: माय मदर. नवजीवन प्रकाशन गृह, अहमदाबाद.